

HET LICHAAM VAN HET DORP

Publieke schuld op het Hollandse platteland rond 1500

To the credit of the village. Public debt in the countryside of Holland around 1500

Public debt soared in the late-medieval Low Countries: towns borrowed considerable sums from creditors and often ended up defaulting on their financial obligations. The author uses a tax inquiry from 1514 to demonstrate that villages also managed to create funded debt, which they secured on the public body of the village. As a result, around 1500 the majority of the villages in Holland owed annuities to local and foreign creditors. This public debt was particularly contracted to be able to pay taxes to the sovereign, but it also allowed villages to invest in water management and mills and to protect themselves against encroachments by noblemen and towns. Thus they could use their access to capital markets to defend the interests of the public body and its members. Furthermore, the possibilities villages had to borrow and the conditions against which these loans were contracted, tell us a lot about the level of sophistication of capital markets in late-medieval Holland.

In de late middeleeuwen behoorde het graafschap Holland tot de meest verstedelijkte gebieden van Europa: recente schattingen komen uit op een urbanisatiegraad van zo'n 30 tot 40 procent in de vijftiende eeuw.¹ De Opstand en de daaruit voortvloeiende Republiek onderstrepen het stedelijke karakter van Holland eens te meer. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Nederlandse historiografie in sterke mate op stadsgeschiedenis is gericht.

Toch zijn er voldoende redenen om het succes van de Republiek vanuit het perspectief van het platteland te bekijken. Eén van de meest kenmerkende elementen van Holland onder de Republiek is immers het geringe overwicht van de steden op het platteland. Terwijl elders in Europa urbanisatie leidde tot

1. Epstein schatte de urbanisatiegraad op 29,5% in 1500 en 38,9% in 1700, terwijl Van Bavel en Van Zanden uitkomen op 33% in 1400 en 45% in 1514: S.R. Epstein, 'Introduction' in S.R. Epstein (ed.), *Town and country in Europe, 1300-1800* (Cambridge 2001) 1-29, aldaar 10 tabel 1.1; B.J.P. van Bavel, en J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350 – c. 1500', *Economic History Review* 57, 3 (2004) 503-532, aldaar 505 tabel 1.

de opkomst van stadsstaten, of steden die het ommeland op andere manieren politiek, juridisch, fiscaal en economisch onderwierpen, hebben Peter Hoppenbrouwers en Marjolein 't Hart betoogd dat hier in Holland nauwelijks sprake van was.²

De relatief onafhankelijke rurale sector was een wezenlijk element van het middeleeuwse en vroegmoderne Holland. Zo toonde Bas van Bavel aan dat plattelanders vrijwel ongehinderd economische activiteiten konden ontplooiën, zelfs in industrie en nijverheid. Terwijl steden elders in Europa zulke activiteiten aan banden legden, konden die van Holland niet voorkomen dat de proto-industrie op het platteland een hoge vlucht nam.³ De afwijkende verhoudingen tussen stad en platteland komen ook tot uiting in de vermogensverdeling. In ieder geval tot diep in de zestiende eeuw hadden plattelanders grote delen van de landbouwgrond nog in hun bezit: het stedelijk kapitaal-goederenbezit dat veel andere hevig geürbaniseerde regio's kenmerkte, was in Holland lang niet zo sterk ontwikkeld.⁴

Peter Hoppenbrouwers heeft een aantal elementen aangedragen die deze verhoudingen tussen stad en platteland vormgegeven hebben: één daarvan is de organisatie in publieke lichamen die de belangen van dorpen naar buiten toe vertegenwoordigden.⁵ Deze publieke lichamen waren ingebed in het overheidsapparaat met behulp van de lokale schouten die als officiële vertegenwoordigers van de landsheer optraden. Samen met colleges die door de lokale elites gevormd werden – de *schepenbanken* – waren de schouten verantwoordelijk voor wetgeving, politie en justitie. De Hollandse dorpsgemeenschappen waren publieke lichamen die de belastingheffing op zich namen, publieke werken uitvoerden en er een financiële administratie op nahielden. Zij waren ook heel goed in staat hun belangen te behartigen: zo treffen we dorpen regelmatig aan als partij in een juridisch geschil met edellieden, clerici of steden.⁶

2. P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Town and country in Holland, 1300-1550', in: S.R. Epstein (ed.), *Town and country*, 54-79; M. 't Hart, 'Town and country in the Dutch Republic, 1550-1800', in: S.R. Epstein (ed.), *Town and country*, 80-105.

3. B.J.P. van Bavel, 'Early proto-industrialization in the Low Countries?' *Revue Belge de philologie et d'histoire* 81 (2003) 1109-1165. Ook Van Zanden trof een flexibele plattelandbevolking aan, die er niet voor terugdeinsde tijdelijk aan de slag te gaan in de secundaire en tertiaire sector: J.L. van Zanden, 'Taking the measure of the early modern economy: Historical national accounts for Holland in 1510-1514', *European Review of Economic History* 6 (2002) 131-163.

4. P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Mapping an unexplored field. The Brenner debate and the case of Holland', in: P.C.M. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden, *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in the light of the Brenner debate* (Turnhout 2001) 41-66.

5. Hoppenbrouwers, 'Town and country', 73-75.

6. M.C. Le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001) 223; P.C.M. Hoppen-

In dit artikel behandel ik een element dat in belangrijke mate bijgedragen heeft aan de verhoudingen tussen stad en platteland in Holland, namelijk het vermogen publieke schuld te creëren. Dit onderwerp heeft de afgelopen decennia behoorlijk wat aandacht gekregen, dankzij het debat over de verhoudingen tussen staatsvorming, belastingheffing en overheidskrediet, dat vooral bekend is geworden dankzij het werk van Charles Tilly.⁷ Daarbij ligt de focus vooral op de gevolgen die overheidsfinanciering had voor de verhouding tussen de staat en haar voornaamste financiers, de steden en stedelingen. In dit verband karakteriseerde Wim Blockmans de steden van de Lage Landen als ‘bargaining communities’: steden stemden in met belastingheffing en het creëren van publieke schuld in ruil voor privileges.⁸ Het vermogen om publieke schuld te creëren verschafte steden – en vanaf de vijftiende eeuw ook de Staten van Holland – een sterke onderhandelingspositie die hun autonomie en economische positie ten goede kwam.⁹

Het is opmerkelijk dat het Hollandse platteland een onafhankelijke positie heeft weten te behouden tegenover deze ‘bargaining communities’. Waarom slaagden de steden met hun grote financiële vermogen, er niet in om het platteland te onderwerpen? Zoals uit dit artikel zal blijken, handhaafden dorpsgemeenschappen hun positie mede dankzij een beroep op de kapitaalmarkt. Deze markt faciliteerde de handel in lijfrenten en losrenten: jaarlijkse uitkeringen respectievelijk voor de levensduur van koper of tot het moment van aflossing. Deze financiële technieken maakten het mogelijk om interestdragende geconsolideerde schuld te creëren, zonder in te gaan tegen het kerkelijke woekerverbod. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw werd de renteverkoop de belangrijkste vorm van kapitaalverschaffing in Holland, zowel voor de publieke als private sector. Vooral de grote steden verkochten op grote schaal renten in binnen- en buitenland, maar ook dorpen verkochten renten, die zij vestigden op ‘het lichaam van het dorp’.¹⁰

brouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360 – ca. 1515)* 1 (Wageningen 1992) 609-645; A.Th. van Deursen, ‘De burgers van Graft: afhankelijkheid en zelfstandigheid van een Hollands dorp in de zeventiende eeuw’, in: M.J.E. Baelde, H. Soly en R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde* (Gent 1993) 391-403; D. Aten, ‘Als het geweld comt...’ *Politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800* (Hilversum 1995) 283-286 en passim.

7. C. Tilly, *Coercion, capital and European states, A.D. 990-1990* (Cambridge en Oxford 2001).

8. W.P. Blockmans, ‘Voracious states and obstructing cities’, in: C. Tilly en W.P. Blockmans (eds.), *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Boulder, San Francisco en Oxford 1994) 218-250, aldaar 233.

9. J.D. Tracy, *Holland under Habsburg rule 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley, Los Angeles en Oxford 1990).

10. C.J. Zuijderduijn, *Medieval capital markets. Markets for renten between state formation and private investment in Holland (1300-1550)* (Proefschrift Universiteit Utrecht 2007) 112-129.

Op welke wijze publieke schuld de positie van dorpen beïnvloedde is nog niet systematisch onderzocht.¹¹ Het is echter mogelijk, om aan de hand van de *Informacie* van 1514 een goed beeld te krijgen van de publieke schuld op het Hollandse platteland. Deze overheidsenquête had als doel een inschatting te maken van de rijkdom van steden en dorpen, om zo tot een herziening van de belastingzetting te komen. Daarbij waren de commissarissen, die door het graafschap reisden om magistraten te ondervragen, ook geïnteresseerd in de publieke schuld.

Dit artikel sluit tevens aan op het debat over de ontwikkeling van de kapitaalmarkt in Holland. Volgens de Amerikaanse historicus James Tracy vond er in het graafschap tussen 1515 en 1565 een financiële revolutie plaats.¹² De Staten van Holland namen collectief de verantwoordelijkheid op zich voor de verkoop en uitbetaling van *gemenelandsrenten*; deze werden verzekerd met toekomstige belastinginkomsten. Deze financieringsmethode speelde een belangrijke rol in de emancipatie van de Staten van Holland en was een belangrijke peiler van de overheidsfinanciën van de Republiek.¹³ Het revo-

11. Buiten Hoppenbrouwers en Ibelings heeft voor zover ik weet niemand aandacht besteed aan dit thema en ook buiten Holland is het opereren van dorpen op de kapitaalmarkt nauwelijks onderzocht: Bader wijdt hier in zijn boek over dorpsgemeenschappen in het Duitse Rijk bijvoorbeeld slechts enkele pagina's aan. Het meest uitvoerig is misschien nog wel Kappelhof over de dorpen in de Meijerij van Den Bosch (Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* 1, 407-409; B. Ibelings, 'Aspects of an uneasy relationship. Gouda (Holland) and its countryside (15th-16th centuries)', in: P.C.M. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden (eds.), *Peasants into farmers?* 256-274, aldaar 265; Bader, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde* (Weimar 1962) 448-457; A.C.M. Kappelhof, *Belastingheffing in de Meijerij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode, 1648-1730* (Tilburg 1986) 164-169. Cf. regio's in Frankrijk en Spanje C. Blanquie, 'La vérification colbertienne des dettes des communautés agenaises', in: M. Berthe (ed.), *Endettement paysan & crédit rural dans l'Europe médiévale et moderne* (Toulouse 1998) 299-316 en B. Benassar, 'En Vieille-Castille: les ventes de rentes perpétuelles. Première motié du xviie siècle', *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations* (1960) 1115-1126.

12. J.D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the County of Holland 1515-1565* (Berkely, Los Angeles en Londen 1985). In feite ziet Tracy een duale revolutie, die begint met de introductie van gemenelandsrenten in 1515, wat volgens Tracy een institutionele vernieuwing was, die de Staten van Holland voorzag van een grotere kredietwaardigheid. De tweede fase bevindt zich veel meer aan de kant van belastingheffing en bestaat uit de introductie van provinciale belastingen op gebruiksgoederen, die in 1542 door de Staten werden gecontroleerd. Deze hogere belastinginkomsten leidden tot een verdere toename van de kredietwaardigheid van de Staten. Het moge duidelijk zijn dat de eerste stap direct gerelateerd is aan de kapitaalmarkt en dat dit artikel vooral daar op aansluit.

13. Daarbij dient wel vermeld te worden, dat Wantje Fritschy dit beeld recent heeft genuanceerd. Zij betoogt dat de belastinginkomsten van groter belang waren voor de overheidsfinanciën dan de *gemenelandsrenten*: W. Fritschy, 'A financial revolution reconsidered. Public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1558-1648', *Economic History Review* 56 (2003) 57-89.

lutionaire karakter van deze innovatie roept echter wel de vraag op naar het karakter en de omvang van de publieke schuld vóór 1515 – en daarmee ook naar de eerdere ontwikkeling van kapitaalmarkten.

Elders heb ik al beschreven hoe publieke lichamen in Holland er al veel eerder in slaagden om een omvangrijke publieke schuld te creëren op de vrije markt. Vooral de grote steden deden dit al in de tweede helft van de veertiende en de vijftiende eeuw. Wanneer we willen weten in hoeverre laat-middeleeuwse kapitaalmarkten de creatie van publieke schuld faciliteerden, is het bijzonder nuttig om eens te kijken naar de mate waarin ook dorpen in staat waren om renten te verkopen. De omvang van de publieke schuld die zij afsloten, de sociale en geografische reikwijdte van de kapitaalmarkten waarin zij participeerden en de condities waartegen dorpen lijfrenten en losrenten verkochten, vertellen ons veel over de ontwikkeling van kapitaalmarkten. Een onderzoek naar de publieke schuld van dorpsgemeenschappen maakt het daarom mogelijk om Tracy's financiële revolutie in perspectief te plaatsen.

Onder 'kapitaalmarkt' versta ik het institutionele raamwerk waarbinnen *renten* verhandeld werden. Dit raamwerk voorzag crediteuren van rechtszekerheid en debiteuren van kredietwaardigheid, onder meer door hen mogelijkheden te bieden om inzicht te verwerven in de *credit rating*, contracten op te stellen en de naleving daarvan door autoriteiten af te laten dwingen. Een geavanceerd institutioneel raamwerk reduceert de kosten die gepaard gaan met het afsluiten van transacties op de kapitaalmarkt en vergroot daardoor de toegankelijkheid van de kapitaalmarkt.¹⁴ De mate waarin ook dorpen participeerden in de kapitaalmarkt kan beschouwd worden als een indicator voor de toegankelijkheid van de kapitaalmarkt en indirect ook van de geavanceerdheid van het institutionele raamwerk.

Dit artikel gaat aan de hand van de *Informacie* na, welke ontwikkeling de publieke schuld op het Hollandse platteland in de tweede helft van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw doormaakte. Daarbij staan twee elementen centraal: op welke wijze beïnvloedde dit hun staatkundige en maatschappelijke positie? En wat vertelt de publieke schuld ons over de kapitaalmarkt aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw?

De *Informacie* van 1514

In de late middeleeuwen bestonden er nog nauwelijks directe banden tussen vorst en onderdaan. Dit gold ook voor de belastingheffing: de vorst verdeelde de som die men beoogde binnen te halen over de steden en dorpen,

14. Deze transactiekosten en informatiekosten bepalen in hoeverre economische handelingen lucratief genoeg zijn om doorgang te kunnen vinden. Zie: D.C. North, *Institutions, institutional change and economic performance* (Cambridge 1990).

die op hun beurt de belasting omsloegen over de inwoners. Zij baseerden hun distributiesysteem meestal nog op grondbezit, hoewel dit met het oog op de opkomst van handel en nijverheid eigenlijk een achterhaalde methode was. In de zestiende eeuw raakte ook keizer Karel v (1515-1555) hiervan doordrongen. Hij kwam met een aantal belangrijke innovaties die de omslag van belastingen meer accuraat en natuurlijk ook meer winstgevend moesten maken. Wij kennen daarvan vooral nog een maatregel die door Karel's zoon Filips (1556-1598) werd genomen, de beruchte 'tiende penning' van Alva. Hoewel deze belasting nog altijd een slechte naam heeft, was zij in feite een belasting op handelswinsten die vooral verzet opriep onder de koopmanselite, maar die voor de rest van de bevolking niet tot een lastenverzwaring leidde. Juist in tegendeel: de belastinghervormingen van de zestiende eeuw beoogden een einde te maken aan 'belastingontduiking' door onderdanen die hun fortuin in contant geld, schuldpapieren en roerende goederen belegden.

Eerder al ondernamen publieke lichamen pogingen tot een rechtvaardiger belastingomslag te komen. Het zogenaamde verpachtingskohier van Edam en De Zeevang is daar een prachtig voorbeeld van: deze belastingenquête, die voor het eerst werd gehouden in 1462, was niet alleen gebaseerd op bezit van grond en huizen, maar ook op roerende goederen (vee, bedden, gereedschappen) en liquide middelen (baar geld, lijfrenten en losrenten, scheepsparten).¹⁵ Ook de landsheerlijkheid ontplooide zulke initiatieven: in 1494 stelde zij een onderzoek in naar het vermogen van publieke lichamen. Overheidscommissarissen vroegen de vertegenwoordigers van steden en dorpen naar het aantal woningen, economische activiteiten en algemeen vermogen. Het resultaat was het document, dat ons is overgeleverd als de *Enqueste*.

De *Informacie* van 1514 moet gezien worden als een soortgelijk initiatief. Overheidscommissarissen trachtten zich een beeld te vormen van het belastbaar vermogen van steden en dorpen, op een manier die verder ging dan inschattingen van bevolkingsgrootte en grondoppervlak. Zo vroegen zij naar de financiële situatie van het publieke lichaam, naar de wijze van belastingomslag en de publieke schuld. Ook probeerden zij zich met vragen naar de verdeling van het grondbezit en de belangrijkste bronnen van inkomsten een beeld te vormen van de economische situatie.¹⁶ Het resultaat was een lijvig

15. J. Sparreboom, 'Twee fiscale bronnen uit het stadsarchief van Edam, circa 1462', *Holland. Historisch Tijdschrift* 13 (1981) 146-164; C. Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe deser stede. Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16de eeuw* (Hilversum 2003); C.J. Zuijderduijn, 'Assessing a late medieval economy. The capacity of the market for *renten* in Edam and De Zeevang (1462-1563)', (nog te verschijnen).

16. De vragenlijst die de commissarissen gebruikten is uitgegeven door Fruin: R. Fruin (ed.), *Informacie op den staet, faculteyt ende gelegenheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslan om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866) 4-5. Op internet beschikbaar op: <http://www.iisg.nl/nationalaccounts/enqueste/documents/informacie.pdf> (29 oktober 2008).

document dat werd gebruikt voor een nieuwe zetting die in 1515 werd opgesteld.¹⁷

Natuurlijk hadden de landsheerlijke commissarissen die de *Informacie* afnamen andere belangen dan de lokale magistraten die er vooral op uit waren de situatie ongunstig voor te stellen in de hoop zo een lage belastingzetting te verwerven. Verschillende historici hebben discrepanties tussen de *Informacie* en andere bronnen gesignaleerd.¹⁸ Toch stonden de commissarissen niet geheel machteloos tegenover frauderende magistraten. Ze vertrouwden op hun gezond verstand en trokken onwaarschijnlijke opgaven na: de magistraat van Purmerend mocht bijvoorbeeld komen uitleggen waarom de schotponden die zij had opgegeven niet strookten met die van de dorpen van Waterland.¹⁹ Die van Westzaan en Krommenie werden in Den Haag ontboden, om daar de kerfstokken die de dorpen gebruikten voor belastingomslagen nog eens te tonen.²⁰ Een fraai staaltje van landsheerlijke controle kunnen we afleiden uit een los vel dat is ingevoegd bij de opgave van Alblisserdam: het betreft een extract uit de resoluties van het Hof van Holland betreffende een rechtszaak tussen Cornelis Adriaanszoon en de schout en gezwoeren van Alblisserdam, waarin de dorpelingen toegaven dat het ambacht ten onrecht op 450 morgen stond in de verponding en in werkelijkheid 667 morgen groot was.²¹ Kortom, de landsheerlijke commissarissen maakten ook na optekening van de *Informacie* nog gretig gebruik van alle controlemogelijkheden die het overheidsapparaat hen bood, in hun pogingen de belastingzetting zo nauwkeurig mogelijk te maken.

Wat betreft de publieke financiën konden de landsheerlijke commissarissen bovendien de rekeningen inzien, ongetwijfeld tot groot verdriet van vele magistraten, zoals die van Alkmaar, die hun stadsrekeningen pas na lang aandringen en met zichtbare tegenzin overhandigden.²² In sommige gevallen hadden publieke lichamen een octrooi aangevraagd voordat ze lijfrenten en losrenten verkochten; ook dit leverde bewijsmateriaal op in de landsheerlijke archieven. Op het platteland waren de mogelijkheden om de opgaven te controleren waarschijnlijk beperkt. Hoewel dorpen zeker rekeningen bijhiel-

17. Deze zetting is echter niet overgeleverd (Fruin, *Informacie*, 627-628).

18. Vooral op het gebied van grondbezit is de bron niet geheel betrouwbaar en ook cijfers betreffende de textielnijverheid stellen de situatie af en toe wel erg duister voor (Hoppenbrouwers, 'Mapping an unexplored field', 44; H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid, 1350-1600* (Hilversum 1998) 85-86).

19. Fruin, *Informacie*, 203.

20. Fruin, *Informacie*, 67.

21. Fruin, *Informacie*, 543-544. Dit was een wel vaker gehanteerde vorm van fraude: na onderzoek bleek dat ook de opgaven van Texel, Naaldwijk, Zoeterwoude, Vrijenban en Oost- en Westbarendrecht te laag waren: Fruin, *Informacie*, 149, 266-267, 299-300, 367-368, 597-599.

22. Fruin, *Informacie*, 73.

den is het onduidelijk hoe wijdverbreid dit gebruik was: de oudste Hollandse dorpsrekening die is overgeleverd, voor zover ik weet die van Noordwijk, gaat niet verder terug dan 1496. Leggen we deze naast de *Informacie*, dan blijken de magistraten geen cent teveel opgegeven te hebben: het dorp was in 1514 inderdaad 31½ ponden aan *renten* schuldig.²³ Nu pleit dit gegeven de rest van de Hollandse dorpen natuurlijk niet vrij, maar al met al lijkt de bereidwilligheid te liegen over de publieke schuld gering geweest te zijn. Als er toch gelogen moest worden, was het bovendien veel effectiever om het grondbezit van de dorpelingen te laag voor te stellen: grondbezit lag van oudsher aan de basis van de verdeelsleutel van de belastingen, terwijl het in 1514 nog onduidelijk was in hoeverre opgaven over de publieke schuld meegenomen werden in de besluitvorming over de nieuwe zetting. Vele tientallen dorpen kwamen er dan ook gewoon voor uit helemaal geen *renten* schuldig te zijn.

Ten slotte konden de commissarissen waarschijnlijk rekenen op de coöperatie van de schouten, beëdigde ambtsdragers die verantwoording aan de landsheer verschuldigd waren en die een centrale rol vervulden in het lokale bestuur. Deze zullen best af en toe een oogje toegeknepen hebben, maar zullen stellig ingegrepen hebben als de magistraten aperte leugens stonden te verkopen. In dit verband is het aardig op te merken dat het vooral de steden waren die de schout angstvallig afschermden van de landsheerlijke commissarissen, terwijl het gros van de dorpen met schout en al een verklaring aflegde.²⁴ Zij traden de commissarissen met open vizier tegemoet en zullen over het algemeen geen schromelijk overdreven verklaringen afgelegd hebben.

Achtergronden van de publieke schuld

Volgens de magistraten die in de *Enqueste* en *Informacie* aan het woord komen, was vroeger, voor het overlijden van de Bourgondische hertog Karel de Stoute (1467-1477), alles veel beter geweest. Sinds 1477 ging Holland gebukt onder krijgshandelingen, handelsblokkades, misoogsten en natuurgeweld. Helemaal ongelijk hadden ze niet: het graafschap had in het laatste kwart van de eeuw te kampen met oploeiende partijstrijd, culminerend in de 'Opstand van het Kaas- en broodvolk' van 1492, strooptochten van Gelderse krijgsheren als

23. Gemeentearchief Noordwijk, inv. nr. 291 (rekeningen van 1513 en 1516). De *Informacie* hanteert het pond van 40 Vlaamse groten als rekenmunt. De meest voorkomende reële munt is de Rijnse gulden, die eveneens een waarde van 40 Vlaamse groten had. Fruin, *Informacie*, 659-660, 674.

24. In de *Informacie* staan de vertegenwoordigers van steden en dorpen met naam en toenaam vermeld. Alleen de steden Beverwijk (baljuw), Alkmaar (schout), Enkhuizen (schout), Naarden (schout), Vlaardingingen (schout), Schiedam (baljuw) en Heukelum (schout) namen een landsheerlijk beambte op in de delegaties die de landsheerlijke commissarissen te woord stonden. Daarentegen namen 168 dorpen hun schout mee.

Maarten van Rossum, en vooral de toenemende landsheerlijke ambities, die in belangrijke mate door het graafschap werden gefinancierd.

Wanneer we kijken naar de redenen die de magistraten opgaven voor de creatie van publieke schuld, nemen belastingheffing en oorlog een belangrijke plaats in.²⁵ Omdat de *Informacie* vaak geen onderscheid maakt tussen de twee, zijn ze in tabel 1 als één categorie weergegeven. Onze bron bevat vele vermeldingen van publieke schuld aangegaan vanwege beden, ruitergelden en andere oorlogskosten. De Hollandse dorpen hadden maar liefst 46,7 procent van de opbrengst van renteverkopen gebruikt om belastingen te kunnen betalen en oorlogen te financieren. Vooral in de tweede helft van de vijftiende eeuw steeg de belastingdruk in Holland fors: het graafschap werd de melkkoe van de Bourgondiërs.²⁶ De belangrijkste belastingen waren de gewone en buitengewone beden die de steden en dorpen aan de landsheren betaalden. Dankzij hun politieke macht slaagden de steden erin een belangrijk deel van de belastingdruk op het platteland af te schuiven en dit zal zeker doorgewerkt hebben in de renteverkopen door dorpen.²⁷ Ook ruitergelden worden regelmatig genoemd als redenen om publieke schuld te creëren. Deze maandelijksse belastingen ten behoeve van oorlogvoering kwamen bovenop de beden en vormden ongetwijfeld een zware last. Het lijkt er dan ook op dat de toegenomen belastingdruk de belangrijkste oorzaak was van de grote publieke schuld onder de dorpsgemeenschappen. Tekenend is de verklaring van de magistraten van Hilversum over de bestemming van recent verkochte renten: *van der leste vercoopinge brochten zy de penningen in den Hage aen den rentmeester*.²⁸

Ook de categorie brandschatting was nauw verbonden met krijgshandelingen: vijandige soldaten boden dorpen vaak de mogelijkheid plundering en brandstichting af te kopen. De Hollandse dorpen besteedden 5,2 procent van de opbrengst van renteverkopen aan brandschatting; dit gebeurde vooral veel in de onveilige grensstreek met Utrecht en Gelre.²⁹ Helaas biedt de *Informacie* geen inzicht in de precieze wijze waarop de betaling van brandschatting werd geregeld. Het lijkt onwaarschijnlijk, dat dorpingen ten overstaan van een troep soldaten even een rente verkochten, waarmee zij vervolgens verder onheil afkochten. Waarschijnlijk schoot iemand het geld vóór de brandschatting voor en werd deze pas later met de opbrengst van een renteverkoop

25. Recent constateerden Marjolein 't Hart en Michael Limberger al dat Antwerpen in de zestiende en zeventiende eeuw eveneens vooral renten verkocht om landsheerlijke beden en andere belastingen te kunnen voldoen: M. 't Hart en M. Limberger, 'Staatsmacht en stedelijke autonomie. Het geld van Antwerpen en Amsterdam (1500-1700)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 36-72, aldaar 60-61.

26. W. Blockmans en W. Prevenier, *De Bourgondiërs: de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Antwerpen 1983) 175.

27. Hoppenbrouwers, 'Mapping an unexplored field', 59-60.

28. Fruin, *Informacie*, 233.

29. Fruin, *Informacie*, 229, 230, 232, 422, 426 en passim.

gecompenseerd. De *Informacie* maakt trouwens ook melding van dorpingen die renten verkochten met hun eigen goed als onderpand, om brandschatting te kunnen betalen. De dorpingen van Herpt hadden hun land vanwege acht brandschattingen met 2400 Rijnse guldens belast en waren naar eigen zeggen daardoor aan de bedelstaf gebracht: *ende daeromme zy brootganck zijn*.³⁰

Er waren ook andere redenen om renten te verkopen. Het wekt geen verwondering dat Hollandse dorpen zich tot de kapitaalmarkt wendden vanwege het waterbeheer: deze categorie was de achterliggende reden voor 8,4 procent van de renteverkopen. In de periode 1500-1514 werd Holland geteisterd door zeven overstromingen; vooral de dijkdoorbraak van 1509 wordt vaak genoemd als reden voor renteverkoop.³¹ Maar het waren niet alleen nood-situaties die investeringen vereisten: Oostzaan verkocht renten om dijken aan te leggen.³² Stolwijk deed een beroep op de kapitaalmarkt om een sluis te bouwen.³³ Berkhout legde een boezem aan.³⁴

Bovendien werden ook molens wel door het collectief gefinancierd (0,2 procent): Dussen verkocht renten om een watermolen te kunnen bekostigen *die zy geen macht en hadden te betailen*. Moordrecht deed hetzelfde ter financiering van twee watermolens.³⁵ Zevenhuizen verkocht een rente om de molen te kunnen repareren.³⁶ Laagblokland had geld geleend om twee watermolens, die door de Geldersen waren afgebrand, te herbouwen.³⁷

Publieke schuld werd ook wel opgebouwd vanwege de financiering van collectieve gebouwen. Hoewel dorpsgemeenschap en parochie niet noodzakelijk samenvielen, verkochten dorpen toch ook wel renten om kerken mee te bouwen of te repareren (7,3 procent). Zo besteedde Muiderberg de opbrengst van renteverkopen onder meer aan de reparatie van het koor.³⁸ Hoogwoud en Eerstwoud verkochten renten om olie, licht en was voor de kerk te kunnen bekostigen.³⁹

30. Fruin, *Informacie*, 441, cf. 229, 232; cf. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* 1, 25-26.

31. Fruin, *Informacie*, 23 etc.; S.J. Fockema Andreae, *Schets van Zuid-Hollandse watersnoden in vroeger tijd* (Voorburg 1953) 12.

32. Fruin, *Informacie*, 61 cf. 110, 160, 257-258, 270.

33. Fruin, *Informacie*, 577-578 cf. 302.

34. Fruin, *Informacie*, 579.

35. Fruin, *Informacie*, 538, 489-490.

36. Fruin, *Informacie*, 485-486.

37. Fruin, *Informacie*, 566.

38. Fruin, *Informacie*, 228.

39. R. Fruin (ed.), *Enquete ende Informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den Schiltaelen...* (Leiden 1876) 40. Beschikbaar op internet <http://www.iisg.nl/national-accounts/enquete/documents/enquete.pdf> (28 oktober 2008). Cf. Fruin, *Informacie*, 28, 43, 50, 52, 53, 56, 64 en passim.

Afdrachten aan lokale heren vormen een interessante kostenpost (8,3 procent): hoewel domaniale en feodale structuren in Holland zwak waren, dienden sommige dorpen aan het begin van de zestiende eeuw nog altijd bepaalde bedragen aan hun heer te voldoen.⁴⁰ In sommige gevallen lijken de heren zelfs nog gebruik gemaakt te hebben van hun recht betalingen af te dwingen in *cas feodaux*, speciale gevallen zoals inhuldiging, geboorte, huwelijk of krijgsgevangenschap, waarin de heer recht had op financiële bijstand. Zo verkochten de dorpen Wassenaar, Suyck en Berkheide losrenten vanwege de inhuldiging van heer Jan van Wassenaar.⁴¹ Toen dezelfde heer in 1514 door de Geldersen gevangen was genomen en in een 'hangende kooi' werd vastgehouden, verkocht Leiderdorp renten om bij te kunnen dragen aan het losgeld voor de ambachtsheer.⁴² Maar ook in minder verheven gevallen deden ambachtsheren een beroep op hun onderdanen: het Vlieland verkocht een losrente waarvan men de opbrengst aan de ambachtsheer Jan van Rietvelt uitleende.⁴³ Ook Hardinxvelt deed een beroep op de kapitaalmarkt om de ambachtsheer Aernt de Jode te kunnen betalen voor verleende diensten.⁴⁴

De renten die de dorpsgemeenschappen verkochten vanwege rechtszaken zijn misschien weinig beduidend (0,2 procent), maar desondanks wel interessant. Zo werd een conflict tussen een inwoner van het stadje Oudewater en het dorp Waarder voor de Grote Raad van Mechelen uitgevochten. Het dorp bekostigde de dure juridische procedure met de verkoop van losrenten met een waarde van 25 lb.⁴⁵ Hoogblokland verkocht losrenten vanwege een proces tegen de stad Dordrecht, dat over dijken ging.⁴⁶ Ouderschie verkocht lijfrenten omwille van een proces tegen Delft, over vijf of zes huizen in het dorp die de stedelingen schotvrij wilden maken; de magistraten lieten tevreden optekenen dat zij het proces gewonnen hadden.⁴⁷ De *Enquete* van 1494 bevat trouwens ook nog een mooi voorbeeld: Herpt in het Land van Heusden had renten verkocht

40. J.C. Naber, *Een terugblik. Statistische bewerking van de informatie van 1514* (Haarlem 1970) 48-49.

41. Fruin, *Informacie*, 275.

42. Fruin, *Informacie*, 287; M.J. van Gent en A. Janse, 'Van ridders tot baronnen. De Wassenaers in de Middeleeuwen (1200-1523)', in: H.M. Brokken (ed.), *Heren van stand 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer) 2-81, aldaar 62.

43. Fruin, *Informacie*, 156. Volgens Fruin ging het om een rente van 800 Rg., wat waarschijnlijk een schrijf- of leesfout zal zijn.

44. Fruin, *Informacie*, 559. Overigens lijkt er in veel gevallen sprake geweest te zijn van een goede relatie tussen ambachtsheren en dorpsgemeenschappen en kan vermoed worden dat de heren de dorpingen waar nodig bijstonden: H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (z.p. 1984) 157.

45. Fruin, *Informacie*, 253-254.

46. Fruin, *Informacie*, 422.

47. Fruin, *Informacie*, 478-479.

...ter cause van de contribucie van den gemeen lande van Heusden, angaende den processe van den prelaten die aldaer gegoet zijn.⁴⁸

Hier zien we dus een dorp dat een beroep op de kapitaalmarkt deed om bij te kunnen dragen aan een proces tegen geestelijke grondbezitters. Religieuze instellingen bezaten vaak aanzienlijke hoeveelheden land, waarover zij weigerden belasting te betalen. Herpt hoopte samen met andere dorpen een gerechtelijke uitspraak te verwerven waarmee deze instellingen gedwongen werden hun steentje bij te dragen. Maar dorpen lagen ook onderling wel in de clinch: Berkhout voerde een proces voor de Grote Raad van Mechelen, waarschijnlijk tegen Ouderkerk aan de IJssel over de verdeling van de kosten van het onderhoud van dijken en kanalen.⁴⁹

Uiteindelijk bouwde een groot deel van de Hollandse dorpen een publieke schuld op, die op de één of andere manier beheerst moest worden. Wanneer de rentevoet op de kapitaalmarkt daalde, was het een goed idee om nieuwe renten te verkopen en met de opbrengst oude af te lossen; Sint Pancras en Berkhout maakten van deze mogelijkheid gebruik.⁵⁰ Het afbetalen van oude schulden lag ten grondslag aan 1,8 procent van de publieke schuld van de dorpen.

TABEL 1 *Publieke schuld Hollandse dorpen in 1514 (renten, ponden van 40 Vlaamse groten)*

<i>Bestemming</i>	<i>Bedrag (lb.)</i>	<i>%</i>
Belastingen en oorlog	7816.5	46,7
Brandschatting	877.45	5,2
Waterbeheer	1416.55	8,4
Molens	31	0,2
Kerkgebouwen	1229.8	7,3
Afdracht ambachtsheren	1394.65	8,3
Rechtszaken	39.5	0,2
Afbetalen schulden	298	1,8
Onbekend	3775.7	22,4
Totaal	16879.15	100,5

Bron: Informacie, eigen berekeningen. De categorie 'onbekend' bevat de bedragen die niet nader toegelicht werden door de dorpsvertegenwoordigers. Deels gaat het daarbij om schulden die allang uitstonden en waarvan de dorpingen niet meer wisten waarom deze aangegaan waren.

48. Fruin, *Enquete*, 203.

49. Fruin, *Informacie*, 579; J.Th. De Smidt e.a. (eds.), *Chronologische lijsten van de geëxten-deerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen. Deel II 1504-1531* (z.p. 1971) 107. In de *Informacie* verwijzen de magistraten naar een proces vier jaar voordien. Dit moet wel het proces tegen Ouderkerk aan de IJssel zijn dat op 12 november 1511 gevoerd werd voor de Grote Raad.

50. Fruin, *Informacie*, 133, 579.

Het is ook interessant om te kijken naar de regionale verschillen in de publieke schuld. Ik heb Holland daartoe in vijf regio's verdeeld:

- Noord: Kennemerland, Westfriesland en Waterland;
- Midden: Rijnland, Delfland en Schieland;
- Zuid: Zuidholland;
- Grensgebied Utrecht: Amstelland, Gooiland en Woerden;
- Grensgebied Gelre: Schoonhoven, Arkel en Heusden.

In de verdeling Noord-Midden-Zuid volg ik de middeleeuwse indeling van het graafschap. Bovendien heb ik de grensgebieden apart ingedeeld om de effecten van oorlogvoering beter te kunnen bekijken.

Tabel 2 maakt duidelijk dat de publieke schuld vooral hoog was in het noorden (0,33 lb. per capita) en de grensgebieden met Utrecht (0,21 lb.) en Gelre (0,12 lb.). In de oude kerngebieden van het graafschap was de publieke schuld per capita veel geringer: 0,07 lb. in het Zuiden en 0,03 lb. in het Midden.

De voornaamste reden voor deze verschillen zal politiek geweest zijn: het Noorden had zich in 1492, tijdens de 'Opstand van het Kaas- en broodvolk', verweerd tegen de hoge belastingen. Boeren trokken, met kazen en broden in het vaandel, richting Haarlem en namen de stad in. Maximiliaan van Habsburg (1482-1494) stelde, samen met hertog Albrecht van Saksen (1464-1500), orde op zaken en dwong de opstandige regio forse schadevergoedingen te betalen: het platteland van Kennemerland diende 5000 Rg. en dat van Westfriesland zelfs 6000 Rg. te betalen.⁵¹ De kroniekschrijver Pontus Heuterus verhaalt dat de bevolking grote problemen had om deze som op te brengen en er zelfs toe overging gouden en zilveren sieraden af te staan.⁵² In dit licht is het aannemelijk, dat het platteland in ieder geval een deel van de enorme boete met de verkoop van renten zal hebben opgebracht, wat dan bijgedragen zou hebben in de buitengewoon hoge publieke schuld van 13,373 lb.⁵³

Ook in de grensgebieden met Utrecht en Gelre droegen oorlogen, opstand en brandschatting in het kader van partijstrijd in belangrijke mate bij aan de publieke schuld. Zo werd het grensgebied met Utrecht, bestaande uit de baljuwschappen Amstelland, Gooiland en Woerden, geteisterd door de bezetting

51. P. Koster, *Hoorn in de middeleeuwen. De economische ontwikkeling van een Westfriesche stad* (Amsterdam 1929) 89.

52. P.J. Blok, 'Het Kaas- en Broodvolk', *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, derde serie, deel 10 (1894) 239-276, aldaar 273-276.

53. Saillant detail is dat enkele dorpen in 1494 nog schulden hadden uitstaan bij Klaas Korf, de gehate belastingontvanger wiens huis de opstandelingen aan het begin van de Opstand verwoest hadden: Fruin, *Enquete*, 30, 31, 40.

Het kaas- en broodspel. De opstand dankte zijn naam aan de banieren waarop kaas en brood was afgebeeld. Nadat de opstand van het Kaas- en broodvolk was neergeslagen, legde de landsheer de betrokken dorpen en steden zware geldboetes op. Deze werden voor een belangrijk deel opgebracht met geld dat op de kapitaalmarkt was verkregen. [Het kaas- en broodspel] Regionaal Archief Alkmaar, PR 1001468.

van Woerden door Jan van Montfoort in 1488. Later, in 1508, bezette hertog Karel van Gelre (1492-1538) ook Weesp nog eens.⁵⁴

Het grensgebied met het vaak vijandige Gelre was een echte 'warzone': het Land van Arkel, het Land van Heusden en Land van Schoonhoven hadden vooral te lijden onder de Jonker Franssenoorlog (1488-1492). Ook na deze oorlog bleef het onrustig in het zuidoosten: in 1504 brak oorlog met Gelre uit en in 1507-1508 belegerde een Hollands-Brabantse alliantie de Gelderse sterkte Poederrijen.⁵⁵ Hoewel de publieke schuld per capita in het Gelderse grensgebied niet zo hoog was als in het noorden en het Utrechtse grensgebied, valt wel op dat de rentevoet relatief hoog lag. De onveilige situatie zal daaraan ten grondslag gelegen hebben, net als de regelmatig terugkerende renteverkoop met als doel brandschatting te betalen die zeker van invloed was op de rentevoet.

Ook het zuiden leed onder krijgsactiviteiten: zo bezette de Hoekse aanvoerder Jonker Frans van Brederode Rotterdam en Geertruidenberg. Brandschatting was in deze regio verreweg de belangrijkste reden om renten te verkopen (figuur 1). Toch was de publieke schuld van deze regio relatief laag; dit werd veroorzaakt door het lage aandeel van Dordrecht en Zuidholland in de beden. Dankzij oude privileges hoefde deze grote regio slechts 1/12 van de beden voor haar rekening te nemen.⁵⁶ Het gevolg was dat de dorpen in het zuiden slechts 1,3 procent van hun publieke schuld opbouwden vanwege belastingen en oorlogvoering. Daar stond natuurlijk wel tegenover dat het platteland in politiek-juridische zin door Dordrecht werd overheerst en onder andere werd geconfronteerd met marktdwang en accijnsheffing.

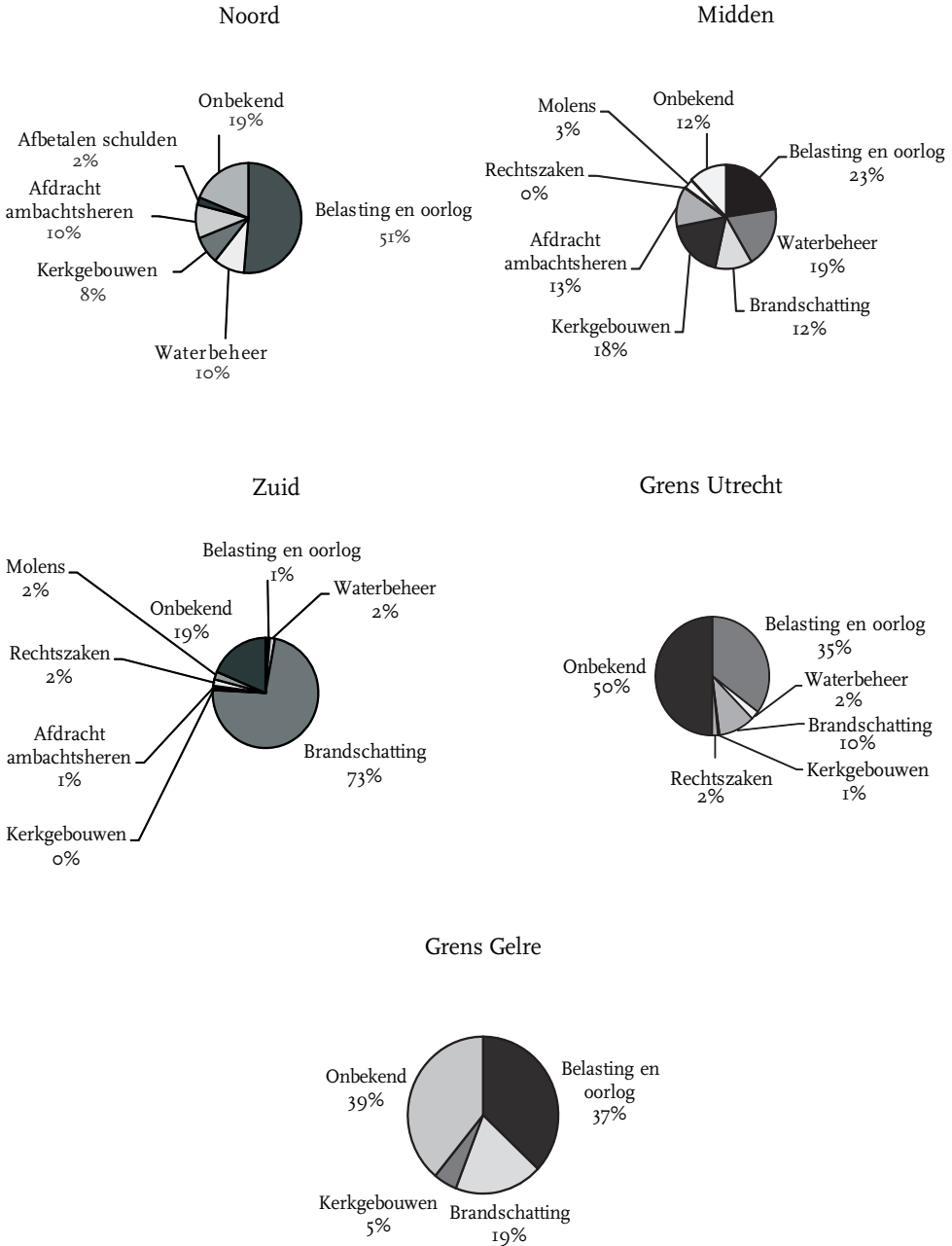
De lage publieke schuld in Midden Holland werd waarschijnlijk veroorzaakt door de relatief vreedzame situatie aldaar. Ver weg van opstandige Westfriezen en Gelderse huursoldaten hadden de dorpen in Rijnland, Delfland en Schieland weinig te vrezen. De ervvijand bij uitstek, het water, vereiste weer wel een beroep op de kapitaalmarkt: bijna 20 procent van de publieke schuld werd aangegaan vanwege waterbeheer (figuur 1). Vooral de stormvloed van 1509, waarbij eerst de Amstel-, Diemer- en Muiderdijken doorbraken en later dat jaar ook bij Halfweg en Spaarnwoude de dijken het begaven, noopten de dorpen tot een beroep op de kapitaalmarkt.⁵⁷ Een jaar later was het weer raak

54. L. Sicking, 'De integratie van Holland. Politiek en bestuur in de Bourgondisch-Habsburgse tijd', in: T. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland deel 1 tot 1572* (Hilversum 2002) 259-290, aldaar 269.

55. Sicking, 'De integratie van Holland', 269; Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving 1*, 408.

56. Fruin, *Informacie*, xvi-xviii.

57. Fruin, *Informacie*, 56, 159, 160, 163, 164.

FIGUUR 1 Bestemming publieke schuld. Bron: *Informatie*, eigen berekeningen.

bij Halfweg, waarop het hoogheemraadschap maatregelen nam, die natuurlijk door de dorpen gefinancierd dienden te worden.⁵⁸

TABEL 2 *Publieke schuld in vijf regio's (renten, ponden van 40 Vlaamse groten)*

<i>Regio</i>	<i>Totaal (lb.)</i>	<i>Renten per capita</i>
Noord	13.373	0,33
Midden	510	0,03
Grensgebied Utrecht	1507	0,21
Zuid	705	0,07
Grensgebied Gelre	773	0,12

Bron: Informacie, eigen berekeningen. De bevolkingsomvang is gebaseerd op de cijfers die Naber ontleende aan de Informacie. Dit is echter wel een wat ruwe schatting, aangezien de Informacie niet de exacte bevolkingsomvang weergeeft; zo bleven geestelijken bijvoorbeeld buiten beschouwing (Naber, Een terugblik, 36-38).

Het institutionele raamwerk van de kapitaalmarkt

Al met al had bijna 60 procent van de Hollandse dorpen in 1514 door renteverkopen een publieke schuld opgebouwd en daarmee lijkt de kapitaalmarkt al redelijk geavanceerd te zijn geweest. Om tot een meer afgewogen oordeel te komen over het vermogen van de kapitaalmarkt, zijn een drietal elementen van belang. Allereerst dienen we te weten wat het precieze karakter van de publieke schuld was: werden renten inderdaad gehypothekeerd op het publieke lichaam, zoals ook de steden dat deden, of maakten dorpen vooral gebruik van land als onderpand? Voorts dienen we te achterhalen of dorpen deze publieke schuld tegen gunstige condities creëerden en of we deze gunstige condities wel overal aantreffen. Ten slotte is het van belang om de mogelijkheden die dorpen hadden te vergelijken met die van de steden.

De generale hypotheek

Publieke lichamen verzekerden de renten die zij verkochten meestal met een generale hypotheek, waarmee alle leden verantwoordelijkheid op zich namen voor de schuld.⁵⁹ In sommige gevallen maakten steden ook wel gebruik van een speciale hypotheek, meestal een inkomstenbron zoals een accijns en dor-

58. Fruin, *Informacie*, 275, 279, 281, 285, 292, 299; Fockema Andreae, *Schets van Zuid-Hollandse watersneden in vroeger tijd*, 12.

59. A.S. de Blécourt en H.W.F.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* (zesde druk; Groningen en Jakarta 1950) 252-255.

pen vestigden renten ook wel op land.⁶⁰ Toch blijkt uit de *Informacie* duidelijk dat verreweg de meeste renten gevestigd waren op 'het dorp', 'het lichaam van het dorp', of 'het corpus van het dorp'. Wat dit precies betekent valt op te maken uit een octrooi dat Noordwijk in 1505 verwierf, waarin de dorpingen de landsheer toestemming verzochten om renten te mogen verkopen. Zij vestigden de rente

...op onse voirs. dorpe van noortich...

...ende dairinne verbinden tvoirs. dorp ende de personen vanden gemenen buyeren ende inwonende vandien, ende hoirluyder lijven ende goeden...⁶¹

De renten werden dus gevestigd op het dorp, dat wil zeggen het publieke vermogen en het lichaam en goed van de dorpingen. De mogelijkheid om generale hypotheken af te sluiten was een absolute vereiste voor de verkoop van renten, omdat gemene gronden in Holland nauwelijks voorkwamen en er maar weinig dorpen waren die accijnzen hieven die als onderpand konden dienen.

Het publieke lichaam was niet de enige organisatievorm op het Hollandse platteland: ieder dorp maakte eveneens deel uit van een parochie en heemraadschap. Parochies vielen niet noodzakelijkerwijs samen met dorpsgemeenschappen: soms kende een dorp meerdere parochies en soms strekte een parochie zich uit over meerdere dorpen.⁶² Het vermogen van religieuze instituties, dat bestond uit gebouwen, landerijen en renten, werd beheerd door kerkmeesters. Het vermogen van de armentafels die we in ieder dorp tegenkomen werd beheerd door de Heilige Geestmeesters.⁶³

Hoppenbrouwers geeft enkele voorbeelden van kerkmeesters in het Land van Heusden die kerkelijk goed bezwaarden ter financiering van de uitbreiding en reparatie van parochiekerken.⁶⁴ Ook in de *Informacie* komen we dergelijke renten regelmatig tegen: zo waren de zes kerken op Texel voor een bedrag van 661 Rg. met renten belast.⁶⁵ Dit was een algemeen gebruik, getuige ook de 7,3 procent van de publieke schuld van de Hollandse dorpen die omwille van kerkgebouwen was gecreëerd (tabel 1). Wat wel opvalt aan de gegevens uit de *Informacie*, is dat publiek lichaam en parochie niet altijd nauw onderscheiden worden. Renten die werden verkocht ten behoeve van reparaties aan kerken, werden lang niet altijd op kerkelijk goed gevestigd,

60. In de *Informacie* gaven verschillende dorpen aan renten gevestigd te hebben op land (Fruin, *Informacie*, 254, 391-393, 360, 418-419, 420-421, 426-427, 450, 604).

61. Gemeentearchief Noordwijk, inv. nr. 759.

62. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 541.

63. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 552.

64. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 553.

65. Fruin, *Informacie*, 152.

maar ook wel op het lichaam van het dorp. Een goed voorbeeld, overigens niet uit de *Informacie*, komt uit Noordwijkerhout, waar de kerkmeesters in 1488 een rente verkochten om reparaties van de kerk te kunnen betalen. Deze rente werd gevestigd op

...alle onse kercken ende gebueren goeden die wij nuetijt hebben of noch hier namels vercrigen sullen mogen...⁶⁶

De kerkmeesters vestigden dus een speciale hypotheek op de kerkelijke goederen en een generale hypotheek op de parochianen. Het is niet uitgesloten dat de uitgaven aan de parochiekerken, die we regelmatig tegenkomen in de *Informacie*, niet alleen op het dorp, maar ook op de parochie drukten.

Hetzelfde gaat op voor de polderbesturen. Polders stonden onder leiding van schouten, geassisteerd door heemraden of molenmeesters die de financiële verantwoordelijkheid droegen.⁶⁷ In 1478 hypothekeerden de schout en heemraden van het Land van Stein een rente op de inwoners en in 1490 verzekerden de molenmeesters van de polder Broekhuizen een rente op de goederen van de bewoners.⁶⁸ Deze voorbeelden maken duidelijk dat het niet onmogelijk is dat de *Informacie* lasten drukkende op polders bij de publieke schuld opvoert.

Toegang tot de kapitaalmarkt

De grote verbreiding van publieke schuld over het platteland doet vermoeden dat de dorpingen gebruik konden maken van tamelijk efficiënte marktstructuren die de kosten drukten, die gepaard gingen met de gecompliceerde transacties op de kapitaalmarkt. Elders heb ik betoogd dat Holland in de late middeleeuwen al beschikte over goed functionerende regionale kapitaalmarkten die de publieke en particuliere sectoren in staat stelden spaargelden te herverdelen.⁶⁹ Hoe verhoudt de publieke schuld van de dorpsgemeenschappen zich tot deze bevindingen?

Een eerste kanttekening daarbij is dat niet alle dorpen erin slaagden renten aan de man te brengen: verschillende dorpsgemeenschappen beklagden zich erover 'geen geloof', dat wil zeggen geen krediet te hebben. Hilversum

66. Nationaal Archief, Archieven van de Abdij Leeuwenhorst, inv. nr. 607.

67. C. Dekker, 'De aanstelling van de molenmeesters in Delfland van de 15e tot de 18e eeuw', in *Zuid-Hollandse Studiën*, deel 9, 49-88, aldaar 51-54; S.J. Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland: zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934) 112-114.

68. Groene Hart Archieven, oud-archief, inv. nr. 720^c; idem, inv. nr. 931. Cf. J.E.J. Geselschap, *Inventaris van het oud-archief van Gouda* (Gouda 1965) 248-249.

69. Zuijderduijn, *Medieval capital markets*.

slaagde er niet in de publieke schuld uit te breiden, waarop de dorpingen de renten maar op hun onroerend goed vestigden:

Seggen oock, dat, zoe zy niet gelooft en waeren meer renten up heurluyder dorp te vercoopen, zoe hebben zy upte huysen ende landen particulier gehaelt an losrenten 100 currente guldens tsjaers...⁷⁰

De Noordwijkers slaagden er zelfs niet in renten te verkopen toen zij de buitengewoon hoge rentevoet van de vierde penning (25 procent) aanboden:

...overmidts dat zij geen gheloof en hadden, zoewel zij boden te vercoopen renten den penningh om 6, 5 ende 4.⁷¹

De dorpen in het noorden van Holland, die een grote publieke schuld creëerden, lijken eveneens een relatief slechte toegang tot de kapitaalmarkt gehad te hebben. Waar dorpen in het midden meestal een rentevoet van 'de zestiende penning' betaalden – vergelijkbaar met 6,25 procent interest en in het zuiden 'de penning 14' (7,1 procent), zien we in het noorden een totaal andere situatie. De rentevoet die de dorpen hier dienden op te brengen, schommelde enorm en de spreiding rond het gemiddelde was groot. Slechts 15,5 procent van de in de *Informacie* opgetekende rente-emissies was tegen het gemiddelde, 'de zestiende penning', afgesloten, 42,3 procent tegen een lagere en 42,3 procent tegen een hogere penning. Afgaande op de rentevoet was er in het noorden daarom sprake van een matig geïntegreerde kapitaalmarkt. Toen de steden en dorpen kort na 1492 een groot aantal renten gingen aanbieden, waren er waarschijnlijk weinig mogelijkheden buiten de lokale kapitaalmarkt te gaan. Dit zal de rentevoet, die voordien wellicht relatief laag lag, fors hebben doen stijgen en de publieke lichamen met een relatief hoge publieke schuld hebben opgezadeld.

In het algemeen verkochten de Hollandse dorpen echter renten tegen gunstige condities. De grote steden gemiddeld 6,3 procent interest over losrenten, de kleinere steden 6,4 procent en de dorpen 6,5 procent (tabel 4).⁷² Laatstgenoemden deden het daarmee per saldo nauwelijks slechter dan de steden, die zoals we weldra zullen zien, een veel grotere activiteit op de kapitaalmarkt tentoonspreidden.

Dorpen konden de toegang tot de kapitaalmarkt vergroten, door aan te kloppen bij de landsheer. Toen Zwartewaal er in 1495 niet in slaagde om renten te verkopen, wendde het dorp zich tot de landsheerlijkheid, die de

70. Fruin, *Informacie*, 234.

71. Fruin, *Enquete*, 130. De penning 6 komt overeen met een rentevoet van 16,7%, de penning 5 met 20% en de penning 4 met 25%.

72. Zuiderduijn, *Medieval capital markets*, 174.

rentebrieven middels een zegel van kredietwaardigheid voorzag.⁷³ Blijkbaar werd zo'n octrooi gezien als een door de overheid verstrekt waarmerk. Andere dorpen verwierven eveneens kredietwaardigheid door de verlening van een officieel octrooi door de landsheerlijkheid, zoals Noordwijk in 1505. De magistraten waren van mening dat zij zonder officiële toestemming geen renten zouden kunnen verkopen:

...daer zij niet en sullen mogen toecommen zonder van ons dair up te hebben oirloff octroye ende consente...⁷⁴

In de literatuur wordt wel verondersteld dat dergelijke octrooien in Holland eigenlijk verplicht waren. De *Informacie* lijkt dit beeld in zekere zin te bevestigen: vooral in het noorden biechten veel magistraten schuldbewust op dat zij renten hadden verkocht zonder octrooi.⁷⁵ Dit was lang niet altijd een kwestie van weerstand: zo verklaarden de magistraten van Limmen renten verkocht te hebben in een noodgeval en eenvoudigweg niet de tijd te hebben gehad om toestemming te vragen. De magistraten van Graft, die brandschatting moesten betalen, kenden hetzelfde probleem.⁷⁶

In sommige gevallen slaagden de magistraten er vanwege de transportkosten niet in om renten te verkopen. Het afgelegen Petten verklaarde geen renten verkocht te hebben *...zoe zy verde geseten zijn...*⁷⁷ Toch was afstand meestal geen probleem: de grote steden verkochten renten in grote delen van de Lage Landen en het lijkt erop dat ook de dorpen kopers van buiten vonden. In 1494 had Wijk renten uitstaan in 's-Hertogenbosch.⁷⁸ Het schoutambacht bestaande uit de dorpen St. Maarten, Valkkoog en Eenigenburg was renten schuldig *...diewelcke zij betalen moeten diversschen personen buyten haere dorpe woonachtich.*⁷⁹ In 1514 had Spanbroek renten uitstaan in Haarlem, Amsterdam en zelfs in Harderwijk en Kampen.⁸⁰ Ouddorp had een rente verkocht aan een student uit Leuven.⁸¹

73. Fruin, *Enquete*, 293.

74. Gemeentearchief Noordwijk, inv. nr. 759.

75. Fruin, *Informacie*, 32-33, 34, 41, 53, 59-60 en passim; L.M. VerLoren van Themaat, 'Geschiedenis van de lijfrente', in: L.M. Verloren van Themaat e.a. (eds.), *Oude Dordtse Lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983) 7-17, aldaar 9 noot 27; M. van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006) 110-111.

76. Fruin, *Informacie*, 32-33, 137-138.

77. Fruin, *Informacie*, 165.

78. Fruin, *Enquete*, 212.

79. Fruin, *Enquete*, 60.

80. Fruin, *Informacie*, 114.

81. Fruin, *Informacie*, 134.

Het beeld van een zekere geografische afstand tussen dorp en rentenier wordt onderstreept door de voorhanden gegevens over de woonplaats van 56 renteniers: slechts in 7 procent van de gevallen woonden deze op het platteland en in 20 procent van de gevallen in de dichtstbijzijnde stad. De meeste renteniers (73 procent) waren woonachtig in de grote steden, waar de vraag naar renten natuurlijk groot was.⁸²

De *Informacie* levert ook inzicht in de maatschappelijke status van 44 renteniers van dorpsgemeenschappen. Het merendeel, 35 (79,5 procent), was seculier, terwijl een aanzienlijke minderheid van negen (20,5 procent) tot de geestelijkheid behoorde. Van de laatstgenoemden woonden er twee op het platteland, drie in de dichtstbijzijnde steden en vier in andere steden.

De geografische en sociale spreiding van de publieke schuld van de dorpsgemeenschappen roept natuurlijk vragen op naar de wijze waarop vraag en aanbod samenkwamen. Over de exacte wijze waarop dorpen renten verkochten is echter maar weinig bekend. Eén van de oudste dorpsrekeningen van Holland, die van Noordwijk van 1505, kan ons een idee geven van de handelwijze. Het dorp verkocht voor 31½ Rg. aan lijfrenten aan bewoners van het Leidse Sint Agnieten Begijnhuis. De rekening vermeldt de volgende post: 'Item vridaghes tot leyden gheweest om te vercopen up derp onkoest v s'.⁸³ Het is onwaarschijnlijk dat de Noordwijkers in Leiden van deur tot deur zijn gegaan om renten te verkopen, ze moeten wel door een tussenpersoon met de Begijnen in contact zijn gebracht. Daarbij moeten we waarschijnlijk denken aan secretarissen, geldwisselaars en herbergiers, die in de late middeleeuwen en vroegmoderne periode vaak fungeerden als intermediairs op de kapitaalmarkt.⁸⁴

Publieke schuld in stad en land

In de historiografie wordt de publieke schuld die de grote steden creëerden sterk aangezet: zij waren het immers die de landsheren middels renteverkopen toegang tot de kapitaalmarkt verschaften. En passant maakten zij handig gebruik van deze intermediairpositie door privileges als tegenprestatie te eisen. Zo versterkte de opkomst van de publieke schuld tegelijkertijd centrum en periferie.

De Hollandse steden begonnen in de tweede helft van de veertiende eeuw op grote schaal renten te verkopen. Met de opbrengst steunden zij vooral de politiek van de graven van Holland, hoewel publieke werken soms ook wel met renteverkopen werden gefinancierd. De publieke schuld nam vooral toe

82. Het is natuurlijk mogelijk dat renteniers verhuisden, of rentebrieven werden verveemd, en dat een deel van de geografische spreiding hieraan moet worden toegeschreven. Echter, het lijkt onwaarschijnlijk dat dit voor een groot deel van de 56 renten opging.

83. Gemeentearchief Noordwijk, inv. nr. 291.

84. Zuiderdijjn, *Medieval capital markets*, 158-159.

aan het einde van de veertiende eeuw en in het turbulente eerste kwart van de vijftiende eeuw, toen de graven oorlog voerden tegen de Friezen en de heren van Arkel en het graafschap na het overlijden van graaf Willem VI in 1416 in een gewapend conflict tussen diens dochter Jacoba en zoon Jan van Beieren verwickeld raakte. De schuldenlast van de steden nam af onder Filips de Goede (1433-1467), maar onder diens opvolgers creëerden de steden weer een enorme publieke schuld.⁸⁵ Karel de Stoute en Maximiliaan van Habsburg gebruikten Holland als wingewest voor hun buitenlandse ambities en voerden de belastingdruk stevig op. De steden verkochten renten om aan hun belastingplicht te kunnen voldoen en stemden ook in met renteverkopen waarvan de opbrengst direct naar de landsheer ging. In de jaren negentig was de schuldenlast zover opgelopen dat grote delen van de publieke sector uitstel van betaling moesten aanvragen.⁸⁶

In 1514 hadden de zes grote steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda een gezamenlijke publieke schuld van 117.571 lb. (tabel 4). Vooral Delft had een forse publieke schuld van 33.894 lb., terwijl Haarlem (83.517 lb.) en Leiden (123.275 lb.) een enorme betalingsachterstand hadden. Vergeleken met de kleine steden en het platteland was de publieke schuld per hoofd van de bevolking erg hoog: 2,26 lb.

In het jaar van de *Informacie* hadden ook alle kleinere steden publieke schuld gecreëerd. De gezamenlijke publieke schuld bedroeg 28.581 lb., waarbij vooral Rotterdam (6055 lb.), Gorinchem (4585 lb.) en Alkmaar (4397 lb.) voor forse bedragen aan renten hadden uitstaan. Gemiddeld was de rentelast per capita kleiner dan in de grote steden: 0,79 lb.

Vergeleken met de steden deed het Hollandse platteland aardig mee: een meerderheid van de dorpen (59,9 procent) had in 1514 renten met een totale waarde van 16.879 lb. uitstaan. Wat opvalt is dat de rentelast per capita met 0,21 lb. gering was vergeleken met die in de steden. Dit komt waarschijnlijk doordat de grote steden door de landsheren bewust werden gebruikt als intermediairs op de kapitaalmarkt. Dit ging slechts in mindere mate op voor de kleinere steden, terwijl de landsheren waarschijnlijk helemaal niet de bedoeling hadden om ook de dorpen de kapitaalmarkt te laten betreden. Zij bevorderden de creatie van publieke schuld op het platteland slechts indirect, door de toenemende belastingdruk, maar zeker niet direct.

Dat men in Brussel geen goed beeld had van de omvang van de publieke schuld in Holland blijkt wel uit de maatregelen die op de *Informacie* volgden. Geconfronteerd met de aanzienlijke publieke schuld van de steden en

85. Wouter Ryckbosch nam recent ook voor Gent een toename van de renteverkoop in de tweede helft van de vijftiende eeuw waar: W. Ryckbosch, 'Stedelijk initiatief of hertogelijke repressie? Financiële hervormingen en kredietbeleid te Gent (1453-1495)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4: 2 (2007) 3-28, aldaar 19.

86. Zuijderduijn, *Medieval capital markets*, 91-95.

dorpen en de problemen die deze veroorzaakte, besloot Karel v de touwtjes aan te trekken. In 1515 verordonneerde hij dat publieke lichamen in het vervolg alleen nog met uitdrukkelijke toestemming renten mochten verkopen. Renten die zonder octrooi werden verkocht zouden geannuleerd worden. De landsheerlijkheid probeerde ook een beter beeld van de publieke schuld te krijgen: zo dienden renteniers hun rentebrieven in Den Haag te laten zien aan de leden van de Raad en Rekenkamer op straffe van verbeurdverklaring. Op hun beurt dienden de publieke lichamen de octrooien waarin de landsheer toestemming gaf voor de renteverkoop te overleggen.⁸⁷ Het is echter onduidelijk in hoeverre er gehoor werd gegeven aan deze oproep.

TABEL 4 *Publieke schuld in Holland in 1514 (renten, ponden van 40 Vlaamse groten)*

	Renten (lb.)	Renten / capita	Gemiddelde rentevoet losrenten
Zes grote steden	117.571	2,26	6,3%
Kleine steden	28.581	0,79	6,4%
Dorpen	16.879	0,21	6,5%

Bron: *Informacie*, eigen berekeningen.

Conclusie

De *Informacie* van 1514 maakt duidelijk dat de Hollandse publieke sector in belangrijke mate toegang tot de kapitaalmarkt had weten te verkrijgen. Dit gold vooral voor de grote steden, die als intermediair optraden en een grote publieke schuld creëerden en in mindere mate voor de kleinere steden. Hoewel de dorpen een relatief lage publieke schuld opbouwden, was deze niet zonder betekenis: publieke lichamen verkochten immers vooral renten om hun positie binnen de staatsinrichting te handhaven. Toegang tot de kapitaalmarkt bood dorpen de mogelijkheid belastingen op tijd te betalen, waardoor het platteland een belangrijke financier voor de landsheren bleef. Het gaat waarschijnlijk te ver hierop het beeld van ‘bargaining communities’ te betrekken en te stellen dat de dorpen met behulp van hun financiële armslag privileges verwierven. Toch lijkt het niet vergezocht te stellen, dat zolang de dorpen er maar in slaagden belasting te betalen, zij in ieder geval een ijzer in het vuur hadden waarmee zij hun onafhankelijke positie tegenover de steden konden handhaven.

In economisch opzicht profiteerden dorpen eveneens van renteverkoop. Vooral in het midden en noorden van Holland werd een belangrijk deel van het op de kapitaalmarkt aangetrokken geld in waterbeheer geïnvesteerd. Ook

87. Fruin, *Informacie*, 620-621.

de bouw van molens – voor waterbeheer of met een industriële toepassing – gaf een impuls aan de economie. De mogelijkheid om plundering en de vernietiging van kapitaalgoederen af te kopen, moet eveneens genoemd worden als een gunstig effect van de toegang tot de kapitaalmarkt. Ten slotte stelde kredietwaardigheid de dorpen in staat hun economische belangen te verdedigen, door rechtszaken tegen andere publieke lichamen te voeren. Hoewel we in de *Informacie* nog maar weinig referenties aan rechtszaken tegenkomen, maakten de Hollandse dorpen in de loop van de zestiende eeuw regelmatig de gang naar de rechtbank, vooral in pogingen proto-industriële ondernemingen te beschermen. Daarbij werden zij vaak gesteund door ambachtsheren, waarmee zij mede dankzij hun toegang tot de kapitaalmarkt vaak een goede verstandhouding hadden.

Ook in sociaal-cultureel opzicht was publieke schuld van belang, onder meer door investeringen in kerkgebouwen. Het is ook goed mogelijk dat het verschijnsel publieke schuld, gehypothekeerd op het lichaam van het dorp, het gemeenschapsgevoel versterkte, doordat het collectief individuen handgrepen bood in de strijd om het bestaan.⁸⁸ De opkomst van de publieke schuld gaf waarschijnlijk ook een impuls aan de institutionalisering van de dorpsgemeenschappen: transacties op de kapitaalmarkt vereisten nu eenmaal een gedegen organisatie en administratie.⁸⁹

De *Informacie* van 1514 schetst het beeld van een omvangrijke publieke schuld die door een groot deel van de publieke sector werd gedragen; deze werd, voor zover wij kunnen overzien, tussen 1477 en 1514 opgebouwd. De reikwijdte van laatmiddeleeuwse kapitaalmarkt kunnen we daarom zeer behoorlijk noemen: alle steden en bijna 60 procent van de dorpen hadden vóór of in 1514 renten verkocht. Dit deden de dorpen zeker niet alleen binnen de eigen gemeenschap, maar juist ook daarbuiten: renteniers kwamen vaak uit verder weggelegen steden. Kapitaalmarkten konden dus een zekere geografische en sociale afstand tussen koper en verkoper overbruggen. Bovendien boden de dorpen renten aan op de vrije markt: van dwang kan geen sprake zijn geweest, wanneer renten werden verkocht aan stedelingen of geestelijken. En hoewel de rentevoet die de verschillende dorpen betaalden soms varieerde, verkochten zij hun renten over het algemeen tegen gunstige condities: de gemiddelde rentevoet voor losrenten was nauwelijks hoger dan die van stedelijke renteverkopen.

88. H. Cam, *Lawfinders and lawmakers in medieval England* (Londen 1990) 74.

89. Webber en Wildavsky menen ook dat de publieke schuld die de Italiaanse steden opbouwden, en die we ook in Hollandse dorpen zien, een gedegen financiële organisatie vereisten: 'the need to borrow, and then to plan and schedule repayment, involved communal governments in a future-oriented activity that anticipated both the funded debt and the consolidated-fund budget of a much later age'. C. Webber en A. Wildavsky, *A history of taxation and expenditure in the Western World* (New York 1986) 204. Cf. Bader, *Dorfsgenossenschaft und Dorfgemeinde*, 445-446.

Getuige de omvang, reikwijdte en rentevoet van de publieke schuld in 1514, waren de laatmiddeleeuwse kapitaalmarkten al redelijk geavanceerd. Hoewel deze publieke schuld nog wel decentraal georganiseerd was, vervulde zij voor een belangrijk deel dezelfde functie als de *gemenelandsrenten* die werden geïntroduceerd tijdens een financiële revolutie na 1515. Zowel voor als na 1515 werd de publieke schuld grotendeels opgebouwd om de landsheerlijkheid van fondsen te voorzien, door het faciliteren van belastingafdrachten, of door het overdragen van de opbrengsten van renteverkopen aan de vorst. Daar kan aan toegevoegd worden dat de laatmiddeleeuwse publieke schuld een omvang had die niet of nauwelijks onderdeed voor de *gemenelandsrenten*: een op de *Informacie* gebaseerde schatting van de opbrengsten van renteverkopen tussen 1477 en 1514 komt uit op zo'n 2.000.000 gulden, terwijl de *gemenelandsrenten* tussen 1515 en 1565 2.061.709 gulden opbrachten.⁹⁰ Ook de rentevoet van de publieke schuld voor en na 1514 verschilt weinig: deze kwam meestal neer op zo'n 6,25 procent. Natuurlijk is het niet gemakkelijk om beide financieringssystemen te vergelijken, maar desondanks valt er wel wat af te dingen op het idee dat de introductie van de *gemenelandsrenten* een waterscheiding vormde tussen de overheidsfinanciën van de late middeleeuwen en die van de vroegmoderne tijd.

Over de auteur

Jaco Zuijderduijn (1976) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden en promoveerde in 2007 in Utrecht op het Proefschrift *Medieval capital markets. Markets for rents between state formation and private investment in Holland (1300-1550)*. Momenteel is hij als post-doc onderzoeker verbonden aan het project 'Economic growth, and stagnation in the pre-industrial era: Iraq, Italy and the Low Countries compared, 600-1700', eveneens aan de Universiteit Utrecht,

E-mail: jaco.zuijderduijn@let.uu.nl

90. De schatting is gebaseerd op de omvang van de rentelast die werd opgegeven door de steden en dorpen. De som is vervolgens omgerekend naar de opbrengst van renteverkopen met behulp van de gemiddelde rentevoet. De schatting voor 1515-1565 is gebaseerd op de gegevens van James Tracy. Ik verwacht deze onderzoeksresultaten, inclusief een uitgebreide verantwoording, binnenkort te publiceren onder de titel 'A financial evolution. Public debt in the county of Holland (13th-16th centuries)'.